

др Стеван Врачар,  
редовни професор Правног факултета у Београду, у пензији

## ПРВИ УТИСЦИ О СИСТЕМУ ФИЛОЗОФИЈЕ ПРАВА ПРОФ. ДР РАДОМИРА ЛУКИЋА

Сосећањем да сам заиста почаствован учешћем у промоцији најновије књиге проф. др Радомира Д. Лукића на нашем Факултету, у оквиру активности *Општег семинара* (1), желим одмах и да изразим жаљење и разумљиву нелагодност што су изненада из здравствених разлога изостали аутор књиге и проф. др Божидар С. Марковић, који је требало да буде први говорник на овом скупу.

Иако се у оваквим приликама најчешће могу излагати најопштији погледи, па и *први утисци*, што ћу и ја покушати да учиним, вероватно да нису сасвим занемарљиве ни неке пропратне околности. Пре свега, донекле и на неки начин, ја сам у извесном "повлашћеном положају" већ тиме што сам као ђак, сарадник и нешто млађи колега проф. Р. Лукића, током неколико деценија имао прилику и могућности да непосредно пратим његово стваралаштво. Затим, уз ту објективну ситуацију ишла је и моја "повлашћеност" изражена у настојању да од самог почетка и постепено изграђујем и своје засебно становиште, различито од становишта мени увек драгог и веома поштованог професора, а нарочито од свих оних становишта што су се слила у оно што се уобичајено назива традиционализмом у правној науци. Најзад, нека се не схвати као некакав одблесак нескромности или било какве необичности ни то што често, па и овом приликом, обраћам посебну пажњу на следеће: научна мисао нема велике користи од истоветности и сталног понављања општепознатих становишта, да различитости и трагања представљају елементарну претпоставку истинског стваралаштва. Свикнут, дакле, на такве приступе и посматрање књига с којим се сусрећем, с првим задовољством изјављујем: ево баш *такве књиге* коју нам је проф. Р. Лукић подарио. Срећан због тога, своју личну захвалност прикључујем општој и заједничкој захвалности коју аутору дугујемо.

Али, да све ово не би имало и призивак излишних конвенционалности, пустимо и да битне чињенице проговоре. Међу њима су, пре свега, они спољашњи показатељи. Зналцима не може промаћи упозоравајући нагласак већ самог наслова: *Систем филозофије права*, с поднасловима *І. Филозофија. ІІ. Филозофија права*. Око три петине књиге припада првом делу, а две петине другом (2). Иако, дакле, по обиму и није одвећ велика, ова књига

(1) Овај осврт сам написао на основу својих усмених излагања на неколико промоција ове књиге: основне идеје су изложене на Општем семинару Правног факултета у Београду 27. IV 1993, а узете су у обзир и неке идеје на промоцијама у Подгорици, у Црногорској академији наука и уметности 11. XII 1992, на Коларчевом народном универзитету у Београду 15. XII 1992, у Библиотеци града Београда 11. IV 1993.

(2) Др Радомир Д. Лукић, *Систем филозофије права, І. Филозофија*, стр. 9-288; *ІІ. Филозофија права*, стр. 289-491; *Resumé*, стр. 495-522, "Савремена администрација", Београд, 1992, стр. 522

жели пружити баш *систем* у једном далекосежном значењу. Штавише, не један него два система, или, тачније, један раздвојен систем, одн. два система сливена у један. У науци је познато да се овакви и слични системи јављају у више томова, па мора да је аутор имао незаобилазне разлоге што се определио да у тако сразмерно малом обиму пружи тако амбициозан спис. Лако је претпоставити да је био принуђен да тражи излазе у датој ситуацији, који би омогућили провођење основне замисли. - Исто тако, међутим, зналци могу већ на основу легитимног увида у садржину књиге да бар у основи докуче који, какви и колики разлози иза свега тога стоје. Општа композиција књиге, структура двају система, њихова архитектоника упечатљиво предочавају карактер оваквог одиста *крупног подухвата*, свакако најтежег и најдалекосежнијег у ауторовом стваралаштву.

У ствари, ауторово опредељење да овако и сада захвати филозофску проблематику права, условило је целокупно претходно истраживање на широком научном подручју. Његов опус је импресиван не само у нашим него и у међународним размерама. Он је објавио многе књиге, расправе и чланке из неколико кључних, сродних и суседних дисциплина. У њиховом средишту се налазе списи из теорије права: уџбеници, монографије и сл. После Другог светског рата он је стекао углед водећег правног теоретичара у Југославији. Он је у том раздобљу и најзаслужнији за увођење социологије на факултете друштвених наука, а тиме и ове дисциплине у скуп осталих друштвених наука. То су били заиста пионирски подухвати и утемељења, временски и по домашњају чак први и запажени у целокупном бившем "социјалистичком свету". Он је написао први уџбеник из историје политичких доктрина који захвата период од антике до Бодена. Значајни су његови доприноси политикологији. Такође, он је највише допринео увођењу наставе из Методологије права на правним факултетима, у последипломској настави, а његов спис с таквим насловом је, такође, међу првим и најзапаженијим не само код нас него и у поменутиим земљама. Наравно, уз све то он се бавио и филозофијом права, објавио и низ расправа и чланака који и то потврђују. И не само то: низ година је предавао и Филозофију права на нашем Факултету, али, нажалост, та дисциплина још увек не заузима жељено место у наставном плану. Он је својевремено успео да организује први, значајан и велик међународни Симпозијум о филозофији права у Београду. Настојао је да се овој области знања обезбеди право место у универзитетској настави, па и у културној јавности, које она по свему и свуда заслужује.

С таквим опусом, наравно, проф. Р. Лукић је на изванредан начин припремао и утемељивао своју филозофију права. А једна значајна чињеница довољно осведочава и његова велика ангажовања на пољу опште филозофије: он је био иницијатор и до пре коју годину председник Хегеловог друштва у Београду које је окупљало ужи круг филозофа, али је показало знатне и у јавности запажене резултате. Све је то било усмерено на филозофскоправна истраживања овог аутора, чак много више но што се то списима показивало на неким другим пољима. Зато, исто онако као што филозофскоправна знања заузимају своје природно место - дакле, место својеврсног и фундаменталног и врхунског знања - у склопу целокупних правних знања, па и у систему осталих најближих наука, исто тако је такво место морало бити обезбеђено и одговарајућој будућој књизи проф. Р. Лукића посвећеној филозофији права. У том правцу су била усмерена, несумњиво, његова најзначајнија ангажовања. И то не само у мери и начину који су се толико пута у његовим подухватима огледали него и знатно више и далекосежније. С толико написаних књига, с таквим знањима, с изузетним стваралачким могућностима, он је сам себи све више наметао обавезу, изузетно велике задатке баш на пољу филозофије. Међутим, није реч само о томе и само о знањима. Основано се може претпостављати да су и доиста огромна полувековна искуства, па и свеукупна животна искуства, не само

његова непосредна него надасве и она историјска и друштвена, све тамо до краја тридесетих година па досад, у којима тежишно место заузима Други светски рат и раздобље једног суштински тоталитаристичког "социјализма" - морала оставити најдубљи печат, постајати она најреалнија претпоставка и оних *најдубљих преокупација* једног таквог ствараоца.

И без свега тога, познаваоци ове проблематике боље но ико други знају колико су такви задаци сами по себи сложени када се неко определи за сличне подухвате. Што се мене тиче, наравно, усудио бих се да кажем да је све ово сасвим природно постала доиста животна преокупација проф. Р. Лукића. Није ништа необично већ је заправо сасвим неизбежно, што се он у "годинама мудрости" готово сасвим окренуо и посветио баш ФИЛОЗОФИЈИ као најаутентичнијој мудрости и знању које се третира, уобичајено, као потврда и обележје таквог знања и када се систематски развија и обликује.

С таквим личним опредељењима аутора, с таквим научним опусом, с таквим друштвено-историјским амбијентом у коме је ова књига припремана и која најпотпуније потврђује особености свих тих претпоставки, несумњиво, морала се по свему издвајати од осталих, у целокупном опусу. Није то само по редоследу најновија књига, по својој садржини само некакав наставак и доградња онога што је тако и толико претходно урађено. Све околности су некако предоређивале да она буде у сваком погледу особена. Ако се тако нешто могло и очекивати према њеним одредницама, рекло би се објективним и субјективним, сада када нам је стављена на располагање - ова књига по свему и у свему представља *НАЈЗНАЧАЈНИЈИ СПИС* проф. Р. Лукића, научника с назначеним великим опусом и једног од најзначајнијих и најугледнијих професора у стопедесетогодишњој историји Правног факултета у Београду.

Иако, наравно, у оваквим приликама када се може указивати само на најизразитије ствари које су карактеристичне за књигу и оно што њу прати, ипак се намеће претпоставка о битним формалним и садржинским карактеристикама. Ова књига има двоврсна обележја: с једне стране, она одсликава један *континуитет* с раније објављеним књигама, у разним моментима садржинским и формалним; али, с друге стране, она непосредно и снажно показује *дисконтинуитет* у односу на претходне, при чему је, несумњиво, ово преовлађујуће, чак такво да даје битан печат, открива стварни карактер књиге. Многе новине, веома наглашене, представљају свога аутора у новој светлости. Можда би се могло рећи да због тога има извесних *унутрашњих напетости* и *својеврсних амбиваленција* у неким моментима који су заиста упечатљиви, а да постоје и у мањој или већој мери у оним мање уочљивим моментима.

Својеврсни континуитет у ауторовом стваралаштву огледа се у многим својствима ове књиге, толико препознатљивим и у свим претходним књигама. То је, пре свега, једна заиста изузетна и особена моћ сагледавања целине одређеног подручја, проблематике коју обухвата, па сходно томе систематско захватање, конструисање целине књиге, а затим и свих њених саставних делова. Систематизација, унутрашња архитектоника, па и артикулација различитог степена, све то оставља снажан утисак. Рашчлањивање целине, али и уграђивање мањих у веће делове, све до највише целине, задобијају снагу непосредног предочавања. Све је то толико сугестивно да је некако схватљиво и прихватљиво на први поглед. Али, оно што с тим иде, а још је сугестивније, јесте готово задивљујућа моћ аутора да све јасно излаже, не само ону "тајанствену конструкциону моћ" него и све оно што се показује као претресање свих захваћених питања, па и оних најсложенијих. Јасност изражавања не само својих схватања него и јасно предочавање погледа других аутора претвара се у изврсну особину његове сваке књиге. А то је стављено, тако рећи, у функционалну зависност са изузетно снажном логиком аутора: његовим дедуктивним извођењима, али подједнаким и индуктивним захватима. Конструисање свог становишта, па

и одговарајуће теорије или концепције проф. Р. Лукић успева не само да буквално предочи читаоцима већ самим структурним карактеристикама, а то још потврђује, чини уверљивијим оперисањем с тим усклађеним, примерним појмовима, главним поставкама и третирањем захваћених предмета. У ствари, то су само извесни спољашњи одсјаји онога што - нека ми буде дозвољено да искажем - и јесте оно што је најособеније, готово магично, уткано у његово интелектуално стваралаштво, што је ЛУКИЋЕВСКО у правом смислу, само њему својствено. Наравно, у овој прилици се то може само поменути, јер је одвећ сложено и важно, па изискује најдалекосежнија истраживања.

Међутим, како поменух, значајнији је и наглашенији својеврсни дисконтинуитет који ова књига неопозиво уноси у ауторов опус. Није реч само о захватању превасходно филозофске проблематике са свим оним последицама које то само по себи изазива. Ово је, по мом скромном и напречац створеном закључку, не само прва него и за вероватно све познаваоце ауторовог стваралаштва, сасвим изненађујућа, потпуно неочекивана, до фасцинантних размера доведена својеврсна *презентација* досад непознате стране његове стваралачке личности. Да, свака књига је "производ свог аутора". Али, уз то, књиге могу бити и много више од тога. Оне могу откривати и ствари које су неупоредиво значајније од уобичајене чињенице да се у њима налази извесно систематизовано знање. Нису и не могу бити, наравно, све књиге такве. Чак, рекао бих, да су ређи аутори који у склопу свог опуса успевају да створе *нарочиту књигу*. Ја такву књигу називам СИМПТОМАТСКОМ КЊИГОМ због неупоредиво већег значаја који има или може задобити у процесу свог настајања, па и следственог обитавања у својој средини. Таква књига је увек некаква чудна духовна творевина која превазилази све "обичне књиге" у неком виду и некој мери, у следећим основним правцима: *прво*, она у сваком погледу одскаче од осталих књига изостг аутора, па задобија посебно место; *друго*, она успева да покаже стваралачку личност аутора, укључујући ту донекле чак и оно што је иначе недоступно, недокучиво јавности, што донекле припада "интимни ствараоца"; *треће*, она је велики "сведок свог времена", свеопштих околности у којим је израсла. Има нечега чудног и чудесног у таквој књизи. Она нема само своје "тело" представљено некаквом исписаном хартијом која оваплоћује некакво знање. Она има и своју "душу" која је ту присутна, а саздана је од недокучивог сплета *осећања, интелекта*, па и оних невидљивих "*просторно-временских координата*" у којим и с којим је израстала. При том, пак, што су сви поменути моменти присутнији, неизбежно је да књига зато и утолико буде баш *симптоматска*. Но, свака таква књига је неупоредиво сложенија него што се то може невичним познаваоцима књига учинити. Она је увек велика тајна и велики изазов за све оне који имају и мало дара и моћи да се и тиме позабаве и да то бар донекле схвате.

Да је ова књига баш *симптоматска*, међутим, нису неопходне неке особите способности читалаца за уочавање поменутих карактеристика. На такве карактеристике упућују већ прве странице књиге, с индикативним опаскама (вид. *Предговор*, стр. II-IV, *Смисао овог списка*, стр. 3-4, *Претходне напомене* стр. 5-7). С ретком снагом, непосредношћу, отвореношћу, удаређеношћу на најтежа питања итд. проф. Р. Лукић предочава своје недоумице, тешкоће али и неизбежност да се позабави и најтежим питањима, чак и на неубичајен начин. О смислу свог списка он казује: "Човек кога муче и прогоне основни проблеми постојања света и човека, чудо света и човека, које је апсолутно необјашњиво и превазилази нашу моћ схватања, такав човек је једна врста филозофског (метафизичког) мученика. То је чак и болест посебне врсте. Он мора доћи до свог схватања, ма оно било (као што и мора бити) несхватљиво и за самог њега, неуверљиво, али, које се, и такво, не може избећи. Оно је нека врста лека те метафизичке болести: иако не може да је излечи, оно може бар да је ублажи. Писац зна да ништа поуздано

не зна сâм, али ипак ствара једно гледиште које му се чини ако не истинитим, па чак ни вероватним, оно ипак довољним да га бар делимично задовољи и смири. Бавити се филозофијом није никаква игра него велика мука, знак дубоког узнемирења, покушај смирења. Потпуно смирење, разуме се, у човека који је довољно (само)критичан није могуће, али ипак бар донекле ублажава муку" (стр. 4-5). Да није ничег другог, већ један овакав исказ има готово драматичан призвук ИСПОВЕСТИ једног научника и мислиоца, који не може оставити равнодушним ниједног читаоца, а поготово оне многе познаваоце опуса и личности проф. Р. Лукића. То је изазов и позив свима да се упусте бар у сагледавање простора на којима се сам аутор налазио и кретао.

Отуда, а узевши у обзир оно речено о ауторовом целокупном опусу, ова књига се некако узноси и надноси над свим појединим књигама и свим осталим узетим заједно. Зато, рећи да је то досад најзначајнија књига проф. Р. Лукића, иако је то лако установити, задобија изглед неке пукне констатације. Рећи да је она *круна* у досадашњем стваралаштву познатог и плодног писца у овој области, оставља утисак тачне тврдње, али само то. Рећи за ову књигу да је својеврсна *Summa* свега што је аутор као научник постигао, свакако има карактер тврдње с најчвршћом осномом. По мом мишљењу, а сходно истакнутом изузетном и симптоматском карактеру ове књиге, она је својеврсно ОЛИЧЕЊЕ свог аутора. Јесте ова књига осветљавање досад непознате стране научних и мисаоних преокупација проф. Р. Лукића. Али, она је и посредно осветљавање новом и друкчијом светлошћу досад толико "познатих" књига истог аутора. Та књига је од оних књига у којима је писац унео себе у највећој могућој мери, књига која омогућује да с њим и из ње израња ЛИК њеног ствараоца. И то онако сложен, какав је заиста, без оних једностраности које могу предочити неку страну, али не и остале, можда ништа мање значајне, а можда и с неким најзначајнијим елементима.

На тај начин, у оваквом карактеру и месту књиге у целокупном опусу, истовремено се огледа и она другопоменута карактеристика једне овакве симптоматске књиге. Управо због времена у ком се појавила, с новинама које она открива у разним правцима, а посебно оном који је остао непознат, стицајем околности, можда и превише. Многи ствараоци од угледа често остају велика непознаница за јавност, па чак и за оне који су најупућенији у стваралачке особености дотичног научника. Проф. Р. Лукић који је више од пола века у јавности, који је својим педагошким, научним и другим изузетним особинама остављао заиста изузетне утиске на десетине и десетине генерација студената Правног факултета - колико ми је познато - ипак је остао непознат у правцу који ова књига открива. А ни шира културна јавност у којој је проф. Р. Лукић један од највићенијих и најпознатијих био током протеклих деценија, није била у могућности да више уочи у стваралачкој личности овог јавног посленика. Сва је прилика да је иза блиставог говорничког дара, иза моћне логичке снажљивости да обезбеђује убедљивост својих ставова, а богме истим средствима да обеснажује друга схватања, иза једне заиста особене *аргументативности* којом је наш професор деловао и опчињавајуће - као да је притајено, у својим најинтимнијим и најдубљим мисаоним преокупацијама, био много више *аутентичан*, закупљен деценијама најтежим питањима која су својствена баш најумнијим људима. Овако се испоставља да је један блистав интелектуалац - узгред речено потекао из поморавског села чиме се непрекидно и наглашено поносио - и човек изузетне осетљивости, с осећањима која су окренута и према свему што свакидашњицу превазилази, али и таквим доживљавањем свакидашњице у којем се непрекидно и неумитно дају поводи за најдубља и најдалекосежнија умовања. Отуда, оно "метафизичко" неупоредиво је више оптерећивало стваралачке напоре проф. Р. Лукића него што се могло и наслућивати. Можда је тај терет носио и дуже и ангажованије баш због потиснутости свега тога у најинтимније сфере. То је непојмљива драма коју

доживљавају ствараоци велике памети, знања, осећајности, нагомиланих свакојаквих искустава.

Али, овај "свет интима" и "свет приватности", у коме се овакви ствараоци налазе, везује се за својеврсни "јавни свет" или, просто, за оно место и ону улогу коју ствараоци задобијају, већ самим тим што су *ту* и што су *то*. Они припадају СВОМЕ ВРЕМЕНУ по свему, због свега. Они су се нашли у одређеном историјском времену, добу које их је некако изнедрило, при чему има донекле и личних *избора*, а много више *објективних констелација* којима припадају. Ту су, усудио бих се рећи, корени свега што се дешава великим ствараоцима у "свету јавности". Заправо, није то један свет већ мноштво "паралелних светова" у којем се стваралац хтео-не-хтео налази. Оно што изгледа банално, у ствари, одвећ је далекосежно да би се занемаривало: уз чињеницу своје индивидуалности сваки стваралац припада и својој породици, свом кругу сродника, кругу пријатеља, средини која се формирала, заједници која омогућује некакав политички живот. Зато, што је стваралац већи и присутнији у "јавности", све неминовније постаје и *припадник* и *носилац* оне свеопште драме која се одиграва у друштву, а увек и стара и нова, с одговарајућим личностима, *улогама* које задобијају. Тако почиње и тако траје *драма опстајања* стваралаца у своме времену, са свим неизвесностима и ризицима које нико никад унапред не може рационално проценити. Сваки стваралац је некако *пред-одређен* да буде специфичан и, чак, појединачан "*сведок времена*", а његово стваралаштво "*израз времена*". Своју различитост и особеност ствараоци и (не)вољно уносе у своје стваралаштво, па свако значајније остварење, а књиге су ту најважније, неминовно носе *печат свога времена*. При том, пак, све је тако сложено да се чини увек несхватљивим и неухватљивим за било ког спољашњег посматрача или аналитичара. Само они који као ствараоци *носе своју улогу* више осећају него што и сами могу себи и другим разјаснити *шта* се заправо дешава.

Али, али... и сувише добро знам да је све ово толико сложено, да се одупире чак и уопштавањима, каква су у овој прилици, можда, много примеренија неголи некаква амбиција да се проникне у бескрајно сложено сферу појединачног повезивања једне *личне драме* са *друштвеном драмом* једног ствараоца формата проф. Р. Лукића. По свему судећи, *све тајне* налазе се у непојмљивом *времену*: пред тим тајнама мисао постаје драматично немоћна, речи усахњују и испражњавају се, осећања се претварају у неодређене слутње.

Ипак, и поред свега, један велики стваралац и један велики спис, у своме јединству и "преобраћању" једног у друго, *оличавају своје време*. Они су непосредно пред нама и то нам даје предности да их сагледавамо, али истовремено то нас и онемогућује да их и ваљано *разумевамо*. И то је део "тајне времена", што време оставља будућности све своје значајне културне творевине, да их и она процењује. Такве творевине имају свој *значај*, *значање* и *смисао*. И што су веће, утолико је све то сложеније. Ипак, могло би се претпоставити да у свим тим везама, условностима, чињеницама, а много више и у свим оним скривенијим релацијама најразличитијих момената - постоји и једна неотклоњива *схема* у којој се, пре свега, одвија ситуирање једног списка у свом времену, а с друге стране, и одсликавање времена у дотичном спису. То је не само оно непосредно и препознатљиво него и оно што иза тога стоји, а што је најчешће неухватљиво и несхватљиво. То је оно тајновито кореспондирање списка са временом, оно (ПО)КАЗИВАЊЕ с којим се савременици непосредно сучељавају, а будућници задобијају властито да то користе као готово наслеђе. У поменутој схеми, међутим, увек се разликују, због неизбежног рашчлањавања на следеће компоненте: прва и вероватно најважнија, да се пружи *права мера* (по)казивања онога што је захваћено; друга се открива као вишак (по)казивања неких од елемената или момената захваћеног предмета; трећи, пак, своди се на *мањак* (по)казивања. А када је већ тако, онда се то задржава и у самој књизи као културној

творевини. Њен значај, значење и смисао како у садашњој перспективи, тако и у оној у будућности свакако је важно препознавање ове три компоненте у постојећој схеми, каква год она била. Ово тек помињем, наравно, само као својервну хипотезу која може, евентуално, бити коришћена у неким амбициознијим истраживањима. У сваком случају не сада и овде.

А можда и то све, бар донекле, потврђује и све оно што ова важна књига нуди. Она даје пре свега једну филозофију. По наслову, одн. поднаслову, то је општа филозофија. Али, по садржини и основном усмерењу, то је филозофија самог проф. Р. Лукића. Оне уводне опаске у књизи он је у највећој могућој мери и потврдио. Са смелашћу и одлучношћу што превазилазе уобичајене размере, а у поређењу са оним у ранијим књигама, овај подухват проф. Р. Лукића готово задивљује. Оно што ће, можда, понекад и понегде и понеког и довести у извесну недоумицу - а тренутно сам склон и сам на такво виђење - јесте изричито упозоравање аутора да је до опште филозофије дошао кроз суштинску проблематику права. Сасвим је то могућно, али можда и не само права. Но, како год било, подухват проф. Р. Лукића није остао нека пука декларативна намера. Колико знам, ово је први покушај једног значајног и познатог научника, правника и социолога, заправо теоретичара не-филозофа, да се упусти у постављање веома амбициозног и занимљивог самосталног филозофског система. Наравно, само у скици могућној у оваквој књизи и на три стотине страница. Аутор не излаже познате и најутисајније правце. Он се не опредељује ни за један па ма како утицајан био. Он само користи неке најзначајније тачке у развоју филозофске мисли да би *засновао своје филозофско становиште*. А у том становишту, наравно, ваљало је пре свега рашчистити с појмом саме филозофије уопште, а посебно због њених особености наспрам науке. Одавно је познато инсистирање аутора на разликама између филозофије и науке: по њему, филозофија обухвата не-искуствена знања, а наука увек пружа на искуству заснована знања. С таквим полазним ставом он непоколебљиво настоји да развије свој филозофски поглед. При том као општи оквир и оријентација служи му иначе готово општеприхваћено разликовање у оквирима филозофије три саставна дела - *онтологије, аксиологије и гносеологије*. Највећи је први део, посвећене су му две трећине разматрања, а гносеологија је сведена на најнеопходније напомене, вероватно и зато што се тај део директно наслања на ауторову књигу *Методологија права*.

А када се већ нашао, тако, на просторима филозофије, проф. Р. Лукић третира и неизбежна питања, упушта се и у најсложеније проблеме, захвата и најсложеније предмете филозофског мишљења. То је пре свега, постојање свега, свих бића, света. Указавши на главне контроверзе у вези с тим, он се упушта у подробније претресање проблематике *времена и простора*, настојећи да утврди границу између научних резултата и филозофског знања, па и више од тога. И, остављајући по страни све тешкоће које искрсавају у сваком разматрању о томе, читалац може лако запазити да се аутор тиме само припрема да усредреди своја разматрања на *свет у целини*. Свет је, по њему, временски и просторно одређена *реалност*, с бескрајним и несагледивим изразима и конкретизацијама, пре свега тако димензионисаних. С поукама, ваљда, које су историјски уследиле расколом филозофског мишљења на *идеализам и материјализам*, с најразличитијим даљим диференцијацијама токова и варијаната, аутор налази једно занимљиво и некако елегантно решење. То је његов *оригинални налаз* да је реални свет или, како он ефектно каже, ТРОЈЕДНО прави предмет филозофског мишљења, одн. оног његовог дела који се назива онтологијом. Тај свет, *то троједно сачињавају три компоненте: материја - енергија - дух*. Овај *тријализам* који аутор изричито ставља наспрам *монизма* и *дуализма* има вероватно извесних ослонаца у Хегеловој филозофији, али не само у њој.

Међутим, оно што је знатно ближе интересовањима правника услеђује у даљим разматрањима, у којима се назначена веза *материја-енергија-*

дух, то троједно, огледа у свету какав нас окружује и коме припадамо, наиме у природи и друштву. Аутор показује шта обухвата природа, а онда систематично и прецизно оцртава и објашњава човека и његово место у свету и друштву. Што се тиче, пак, самог *друштва*, аутор развија поглед и своје налазе који осветљавају унутрашњу структуру друштва, процесе и облике који омогућују опстајање човека и појединих група и целокупне заједнице. У томе свему се налазе и предуслови права, па и претпоставке за његово објашњавање. При том, пак, посебно је наглашена разлика између *реалних појава* као карактеристичних по временским и просторним димензијама, искуствено проверљивим, с једне стране, и идеалних појава које су *творевине духа*, с друге стране. Оне имају свој *смисао*, али су ванвремене и ванпросторне. Најтипичније такве појаве су *вредности* и *норме*. Та се поставка провлачи и кроз она разматрања која припадају *аксиологији*, јер се ту систематично претресају главне вредности, указује се на њихове везе и значај у друштвеном животу.

Занимљиво је да аутору није довољно разликовање између науке и филозофије него у додатку, као завршетак општег филозофисања, прикључује скицу, како сам каже, *надфилозофије* која се бави почетком и крајем света, дакле заокупљеност тим питањима и обичних људи и највећих умова. То је, по свему судећи, покушај аутора да изрази и свој *космогонијски поглед*: он назначује *Могућност* као крајњи извор света и свега.

Пошто је тако оцртао своју општу филозофију, проф. Р. Лукић излаже други део *Филозофију права* (стр. 289-491) који је за нас много значајнији, јер се под тим називом јавља оно знање с којим се сусрећемо како у виду засебне наставне дисциплине, тако и најдубљих истраживања и размишљања о праву уопште. Аутор подсећа на један "лични разлог писања овог списка" - на покушај да у дисертацији *Обавезна снага правне норме и проблем објективног права* (*La force obligatoire de la norme juridique et le problème d'un droit objectif*, Paris 1939) постави питања која "њим тек ... добијају ... коначно решење..." (стр. 4). При том, пак, није то само некаково сентиментално подсећање, а ни само указивање на непосредно повезивање прве ауторове књиге с овом најновијом, а дели их више од четири деценије. Нека ми буде дозвољено да у вези с тим изнесем и додатне констатације: *прво*, као што често истичем, свака значајнија дисертација није само својеврсна "улазница у науку" него је често наговештај правца даљег научног ангажовања и оријентације дотичног писца; *друго*, то је много више "програмски спис" него што сам проф. Р. Лукић овде исказује; *треће*, чак у самом наслову су назначене две, рекло би се, основне теме научних истраживања аутора - *правна норма* и оно што је назвао *објективно право*. Зато, ма како биле значајне ове спољашње везе двају књига на које сам аутор казује, ваља се темељно позабавити оним *дубинским везама* не само између ове две књиге него и њиховим местом у целокупном ауторовом опусу. Овом приликом, међутим, могу истаћи само један низ запажања.

Следствено свом разликовању искуствених знања које даје наука и надискуствених које даје филозофија, аутор наглашава да правна наука представља, укључујући ту и оно што се назива "теоријом права", знање о искуственом праву, а филозофија права је, у ствари, знање о надискуственом праву. Таквим одређењем ове дисциплине и њеног предмета, аутор оцртава и одговарајући метод, сачињен од извесног низа поступака којим се омогућује такво сазнање. Он их дели на две групе: прва обухвата методе чијом се употребом добијени искази доказују (проширење искуствених исказа на надискуство, априористички метод, аксиолошки метод, дедукција из априорних и аксиоматских ставова), а друга обухвата методе чијом се употребом добијени искази не доказују (интуиција, надахнуће, откривење, аксиолошки метод, логички метод).

Можда је довољно карактеристичан следећи став: "Уобичајеним речником се може рећи да право има два елемента, спољни, формални (норма)



и садржински, материјални (конкретан однос). Суштина формалног елемента права, датог у искуству, предмет је филозофије позитивног права, а други део је филозофија објективног права, под којим се подразумева у суштини света дат, одн. њиме одређен садржај који би позитивно право требало да има, а који оно нема увек, из узрока који ће се изнети. Може се рећи да ту садржину права, одређену суштином света, чини оно што се уобичајено назива објективно право, иако овај појам не схватају сви сасвим на исти начин. Ипак, ова терминологија се може употребити (стр. 293). По аутору, под правом се уобичајно мисли на "норме које санкционише држава" (стр. 324), па напомиње да уобичајено разликовање између *позитивног права* и *природног права* води и његовом разликовању. "Овде ће се разликовати те две врсте права, означене двама терминима: позитивно (искуствено) и објективно (надискуствено) право." (стр. 324)

С обзиром на разликовање три дела филозофије, аутор разликује и *онтологију права* која се бави назначеним двама видовима права; *аксиологију права* која третира вредности права, *гносеологију права* која обухвата начине сазнања права. Аутор указује да *позитивно право* има карактеристике: нормативност, идеелност, важење права, при чему ту нормативизам и формализам доминирају. Такође, он наглашава да реални видови права откривају узрочно дејство класних и других сукоба на настајак и постојање права (тр. 325-361). С друге стране, *објективно право* као надискуствено, од антике па до данс, покушавају да схвате разна учења, све до марксизма. Занимљиво је да аутор уместо (?) оног што се уобичајено назива "правна установа" назива *правним бићима* којих има једанаест (прави субјект, људска права и слободе, правни однос, субјективно право, правни акти, врсте правних аката, држава, брак, породица, својина, прекршаји права) (вид. стр. 417-444). У склопу аксиологије права аутор разликује: општу вредност права, правну принуду, смртну казну и њихово морално оправдање, а вредности које најпотпуније остварује право су мир и ред; друштвено-правне вредности су: правда, правичност, истина, слобода, људско достојанство; чисто правне вредности су: делотворност, сигурност, питање целисходности, техничке правне вредности, врховна правна вредност, тј. опстанак света.

У тежињи да конструише повесствено сопствени систем филозофије права и да назначи главне теме, подесне и за одговарајуће разматрање, аутор је, наравно, прибегао и својеврсном подешавању *референцијалног поља* у ком се кретао током својих истраживања. То се огледа, пре свега, у одабиру не само оних проблема који су у досадашњем развоју филозофије права заузимали важно место него и оних које је наметала и претходно изложена сопствена општа филозофија. Такође, тиме је било неизбежно и узимање у обзир само оних правних филозофа који су, баш у том погледу, из неких разлога били најрелевантнији. Према томе, аутор није поставио себи задатак да, рећимо, пружи и преглед главних филозофских правних токова, оријентација у појединим раздобљима, главних и свих истакнутих правних филозофа. То илуструје помињање у садржају Платона, Аристотела, Цицерона, Хегела, Томе Живановића, као и још неких карактеристичних схватања, а у претресању Радбруха, Ђ. Дел Векија, Хартмана, Бобија, Келзена, Косија, Кауфмана, Тому Аквинског, Хобса, Канта, Русоа и многих других.

Могло би се рећи да *основну доминанту* у филозофији права проф. Р. Лукића представља *правна норма*, па чак у свим његовим истраживањима. Његова истраживања започињу у годинама пред Други светски рат када је *нормативизам* постао готово преовлађујући правац у европској правној науци. Предводник тог правца у модерно доба, генијални Ханс Келзен који је написао неколико десетина књига, огроман број расправа и чланака, од 1910. у међуратном раздобљу је постао веома утицајан, имао је велики број следбеника готово у свим европским земљама, па и у свету. Тај утицај је само појачаван и у поратном раздобљу, до поткрај седамдесетих година. У ствари,

Х. Келзен је довео до крајњих консеквенци традиционално схватање о праву, настојећи да у духу строгог позитивизма изгради "чисту правну науку", особођену не само од морализма, сваког идеологизма, него чак и од сваког филозофисања. Ипак, ма како то парадоксално изгледало, Х. Келзен је истовремено заузео једно од врхунских места у правној мисли овог века, а тиме и у савременој филозофији права. У таквим околностима сасвим је природно што је и проф. Р. Лукић запажао вредности келзенизма и нормативизма, али и контроверзе поводом њих. Прихвативши као полазну тачку концепт правне норме, он је, међутим, временом и све више откривао и слабости и тешкоће такве оријентације, па је настојао да некако ублажи њене крајности, чак и извесним марксистичким поставкама које су у поратном раздобљу код нас биле саставни део званичне доктрине. Отуд, на овај начин, третирајући Х. Келзена као правног филозофа, проф. Р. Лукић настоји да га смотрено, пажљиво и критички "превазиђе". Што се мене тиче, међутим, сматрам да Х. Келзен представља досад највећег, рекао бих чак и величанственог, правног теоретичара и филозофа, задивљујућег конструктора и логичног аналитичара, али и парадоксалног браниоца неодрживог *правног редукионизма*, оног што је пуки јуристички екстремизам. Утолико и зато заслужује и примерену радикалну критику. Често усмено говорим, па ћу то и овде рећи: *Келзен личи на виртуозног композитора и извођача Паганинија, али он свира само на једној жици; нажалост, то није ни Бах ни Бетовен, рецимо.*

Такође могло би се рећи да је друга *основна доминанта* филозофско-правних истраживања проф. Р. Лукића оно што он назива *објективним правом* (чини ми се да тај термин није најпогоднији, јер се широко користи у правној науци у сасвим друкчијим значењима!). Иако у овој књизи нема ни помена (?) о другом великану модерне правне мисли, славном Леону Дигију, лако је претпоставити да је мало ко могао остати равнодушан као (у)познавалац Дигијеве теорије, а наш аутор свакако спада у ред најврснијих таквих научника. Диги се нешто раније афирмисао од Келзена и, нажалост, отишао са сцене почетком тридесетих година. Оправдано се сматра предводником у свету *правног социологизма*, социолошког истраживања права и државе, углавном у духу француске солидаристичке школе. Он је био и најауторитативнији критичар Келзена. Он је на свој начин и темељно образлагао и тезу о "објективном праву", али социолошки заснованој, против спекулативног јуснатурализма. Но, ако неко сматра да, рецимо, Диги већ због тога није и правни филозоф, онда се заиста унапред одустаје од разговора. Неоспорно је да је баш Диги и социологизам био нека врста противтеже Келзену и нормативизму, да је тако употпуњен духовни склоп и контекст модерне филозофије права. Сходно томе, по свему судећи, и проф. Р. Лукић је бар колико и многи други могао осетити инспиративност и подстицајност Дигијеве мисли. Међутим, очигледно је да наш аутор оригинално конструираше и развија своју кључну поставку о објективном праву на основу критичког претресања главних јуснатуралистичких схватања. Тако он долази на тај терен пошто је претходно утврдио опште-филозофску основу. Из општих премиса о идеалним појавама, он истиче да је објективно право специфично идеално право, које проистиче из "природе ствари", из реалних односа. Тај део права садржи претпоставке за истицање највише вредности, наиме опстанка света, друштва, највећег броја људи у највишем могућем степену достојанства. Утолико овај елемент права стоји "изнад" позитивног права, на неки начин коригује његову садржину.

Оно што пада у очи већ при овлашном упознавању с овом књигом, с њеном структуром, тематским и проблемским знацама, поготово када се бар проследи њена садржина - јесте заиста наглашена *неспутаност мисли* каква се јавља само у најпогоднијим друштвеним условима. Ако се појавила у најгорем времену на овим нашим просторима, она је показатељ размаха самосталне, оригиналне мисли овог нашег угледног аутора. И на тај начин се показује она надмоћност интелектуалног непристајања на оне уске ок-

вире сваког облика ограничавања, особито оних тоталитаристичких. Сразмерно потискивању сваког погубног "прилагођавања" и интелектуалног конформизма - стварају се и шансе за пожељно стваралаштво.

Утолико и зато, сматрам да се може констатовати: имамо пред собом ДРАГОЦЕНУ КЊИГУ у сваком погледу, а нарочито у оним моментима на које сам покушао да укажем. Наравно, тек у даљим и дубљим истраживањима могу се потпуније, свестраније и адекватније сагледати не само поменути моменти него можда и остали, исто тако значајни па чак и значајнији. А таква истраживања, свакако, неће изостати. Оваква књига то и заслужује тим пре и више што она, као и свака значајна књига, пружа незаобилазне изазове најкомпетентнијим садашњим, па и будућим истраживачима.